

Igor Tomeš
Kateřina Šámalová (ed.)
a kolektiv

Sociální souvislosti aktivního stáří

Sociální souvislosti aktivního stáří

**Igor Tomeš, Kateřina Šámalová (ed.)
a kolektiv**

Recenzenti:

doc. Ing. Ladislav Průša, CSc.

doc. JUDr. Kristýna Koldinská, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2017

© Igor Tomeš, Kateřina Šámalová (ed.) a kolektiv, 2017

ISBN 978-80-246-3612-2

ISBN 978-80-246-3633-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem	7
1. Povinná a dobrovolná solidarita se stárnoucími a starými lidmi <i>(Igor Tómeš, Lenka Bočková)</i>	9
2. Potenciál starších osob a seniorů pro společnost <i>(Lenka Bočková, Petr Vojtíšek)</i>	49
3. Úroveň zdravotního stavu jako determinanta kvality života ve stáří <i>(Kateřina Šámalová)</i>	75
4. Koncept kvality života ve stáří <i>(Eva Dragomirecká)</i>	103
5. Aktivní stáří v pobytových službách – nástroje podpory řízení <i>(Matěj Lejsal)</i>	112
6. Hospicová starostlivost a jej bariéry <i>(Katarína Sedlářová)</i>	128
7. Problémy aktivizace starých bezdomovců <i>(Pavel Pěnkava)</i>	160
8. Nejasné sociálně zdravotní pomezí péče o zdraví seniorů <i>(Andrea Dvořáková)</i>	188
9. Profesionalizace sociální práce se seniory <i>(Melanie Žajacová)</i>	196
10. Na závěr předpověď dalšího vývoje a jeho vliv na aktivitu seniorů <i>(Igor Tómeš)</i>	214
Summary	231
Seznamy zkratk, grafů, obrázků a tabulek	235
Literatura	237
O autorech	248

Úvodem

O stárnutí obyvatelstva a o stárnutí lidí bylo již mnohé napsáno. Tato kolektivní monografie se zabývá sociálními problémy, které vyvolává stárnutí obyvatelstva v ČR. Každý člen tvůrčího kolektivu Katedry sociální práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se věnuje jednomu ze sociálních aspektů tohoto procesu¹.

Od roku 1982 se na toto téma konaly mezinárodní konference.² Poslední ministerská konference proběhla ve Vídni v roce 2012 pod heslem *Zajistit společnost pro každý věk: podporovat kvalitu života a aktivní stáří*. Diskutovaly se zejména otázky:

- 1) Podporovat prodloužení pracovního života a zachování schopnosti pracovat.
- 2) Participace, nediskriminace a začleňování starších lidí.
- 3) Vytváření prostředí, které umožňuje zdraví, nezávislost a stárnutí v důstojnosti.

Zejména se odsuzoval ageismus. Avšak diskuse převážně vycházela z paradigmat 20. století. Jen ojediněle se ozývalo, že 21. století bude jiné, možná složitější pro stárnoucí populaci.

V předkládané monografii se pokoušíme doplnit, co bylo napsáno a vyzkoumáno o problémech podpory státu a společnosti stárnoucímu obyvatelstvu v nových podmínkách nadcházejícího 21. století, a tím doplnit současnou odbornou literaturu. Vycházíme z toho, že v každém století sociální ochrana reagovala na jiné problémy, které vyvolával technický a ekonomický rozvoj. V 19. století vznikala moderní forma

1 Tato monografie je jedním z výstupů *Sociální souvislosti stárnutí obyvatelstva*, výzkumu prováděného Katedrou sociální práce Filozofické fakulty v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK) č. 7 *Psychosociální aspekty kvality lidského života*.

2 Tomeš, I.: UNIOCE Ministerial Conference on Aging (2012), In *Fórum sociální práce*, č. 2, ročník 2012.

sociální ochrany jako reakce na první a druhou průmyslovou revoluci – na zánik manufaktur a rozvoj továrních provozů poháněných vodou, párou a elektřinou, na vznik „proletariátu“, který nahradil řemeslníky. Dělníci byli méně sociálně odolní vůči různým sociálním událostem. Jako třetí se označuje revoluce vyvolaná světovými válkami (inovace ve zbrojení a využití atomové energie), s masovým zaváděním výrobních linek, růstem dominance bank a jiných peněžních ústavů, které vyvolávaly světové krize ve 20. století a následné ohrožení lidí na životě, zdraví a příjmech. Ve 21. století nastupuje čtvrtá průmyslová revoluce, která klasickou výrobu a správu digitalizuje a následně stroje nahrazují lidi a plodí nezaměstnanost. To i jiná paradigma současnosti výrazně mění sociální potřeby společnosti, na které bude muset reagovat sociální stát. Předkládaná monografie se pokouší potřebné změny ve veřejné sociální politice identifikovat a analyzovat.

Vzhledem k rostoucímu podílu starších zdravých osob ve společnosti se zájem v 21. století zřetelně posouvá od péče o nezaměstnatelné k podpoře aktivního života zaměstnatelných. Tato podpora se neobejde bez podpory veřejné sociální politiky. Naše analýzy se pokoušejí identifikovat sociální problémy stárnutí a způsoby, jak by společnost a zejména sociální stát měly a mohly proces pozitivně podpořit a co by se mělo ve veřejném zájmu řešit. Občané si ve složitých společenských situacích často sami neporadí.

V monografii rozlišujeme stárnutí obyvatelstva jako objektivní sociálně demografický jev, který se vyznačuje tím, že v demografické struktuře přibývá osob starších 50 let. Stárnutí člověka jako velmi individualizovaný proces, který je závislý na mnoho faktorech – od genetické výbavy až po společenské podmínky, ve kterých člověk žije. Evropské vládnoucí struktury se především zajímají o aktivizaci starých lidí v širších společenských kontextech. I my se budeme zabývat hlavně otázkami, jak sociální stát může proces aktivizace stárnoucích obyvatel podpořit a jak jim pomůže řešit jejich problémy ve spletné společenské současnosti.

Igor Tomeš

Kapitola 1

Povinná a dobrovolná solidarita se stárnoucími a starými lidmi

1.1 Solidarita v evropském pojetí³

Aktuálnost tématu je dána dnešní sociální politikou vlády, která silně narušuje principy jak dobrovolné, tak povinné solidarity, a která systémově nevyváženými zásahy ohrožuje část populace sociálním vyloučením. Silná převaha bankovní lobby v orgánech, které tuto politiku ovlivňují, ba dokonce i často formují, si vyžaduje jiný než jen ekonomický či účetnický pohled na solidaritu. Je proto smysluplné pojednat o povaze solidarity v evropské civilizaci a o rozdílu mezi dobrovolnou a povinnou solidaritou, o jejich přednostech a rizicích.

Neexistuje jediný a obecný tvar lidské solidarity, neexistuje ani univerzální, ani konstantní solidarita. Každá civilizace a v ní každý sociální systém má svou tradici a doktrínu solidarity a vyvinul si své nástroje a formy její realizace, které nejlépe odpovídají dané doktríně a potřebě dané společnosti v dané době. Můžeme říci, že solidarita, její cíle a nástroje jsou vždy definovány konkrétním sociálním prostorem a sociálním časem. Nicméně v jednotlivých civilizacích může mít solidarita některé shodné prvky, které lze identifikovat, popsat, analyzovat a zobecnit.

Historicky se vyvinula dvě paradigmaty solidarity – dobrovolná, často spontánní a účelová, a povinná, organizovaná, často s povinnou účastí těch, k nimž směřuje.⁴

Dobrovolná solidarita zahrnuje (i) pomoc a podporu jinému, (ii) humanitární pomoc lidem v nouzi, (iii) dobrovolnictví, (iv) filantropii, a další.

3 V této kapitole jsou použity i myšlenky již publikované na stránkách časopisu FF UK *Fórum sociální práce*.

4 Durkheim, É.: *Společenská dělba práce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004.

Zatímco dobrovolná solidarita vyvěrá z přirozené lidské potřeby se kolektivně bránit, povinná solidarita je produktem evropské civilizace v její současné fázi vývoje. Je definována a organizována státem a zahrnuje všechny formy (i) sociálního pojištění, (ii) sociálního zaopatření, (iii) sociální péče a (iv) sociálních služeb. Rozsah povinné solidarity je determinován kodifikovanými sociálními právy občanů (sociální doktrínou), definovanými ústavou a mezinárodními úmluvami.

Pojem solidarita. Slovo *solidarita* je etymologicky odvozeno od slova *solidum*, které bylo v dobách starého Říma používáno v právním oboru k označení společného závazku dlužníků ručících každý za všechny. Pojem *solidarita* lze vyložit jako porozumění pro jednotlivce nebo celek, vědomí příslušnosti k jistému celku, soudržnost s ním či s jednotlivcem.⁵ V nejširším pojetí lze solidaritu nahlížet jako příslušnost jedince k lidskému rodu, úžeji k národu, etniku nebo například k zájmovému sdružení. Matoušek⁶ solidaritu-svornost pojmenovává jako základní vlastnost různých skupin a pospolitostí. Podle něj má aspekt racionální, to jsou nej-různější společné zájmy, a aspekt emocionální, projevující se jako soucit. Durkheim solidaritu vnímá jako *morální jev*, který se navenek projevuje vnějšími skutečnostmi, například existencí práva.⁷

Pojem *solidarita* je dlouhodobě jedním z nejčastěji skloňovaných pojmů v rámci Evropské unie a Rady Evropy. Velká část Evropskou unií (a i jinými nadnárodními subjekty) garantovaných práv je realizována právě prostřednictvím solidarity. Není náhodou, že existence a stejně tak potřeba solidarity jsou právě na evropském kontinentě velmi hluboce zakořeněny. Historicky se opírají zejména o křesťanskou ideologii s její „láskou k bližnímu“ a o myšlenky Velké francouzské revoluce, jejímž heslem bylo *svoboda, rovnost, bratrství*. Durkheim nachází jako hlavní faktor ustavující společenskou solidaritu v nepřetržitém rozdělování různých typů lidské práce, solidarita je v jeho podání produktem společenské dělby práce.⁸ Podle Kellera by bez určité míry solidarity nebylo možné fungování společnosti, autor dokonce tvrdí, že solidarita je přímo předpokladem samotné existence společnosti.⁹

5 Klimeš, L.: *Slovník cizích slov*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1998, s. 724.

6 Matoušek, O.: *Slovník sociální práce*. Praha, Portál 2003, s. 219–220.

7 Durkheim, É.: *Společenská dělba práce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 61.

8 Durkheim, É.: *Společenská dělba práce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 60.

9 Keller, J.: *Soumrak sociálního státu*. Praha, Sociologické nakladatelství 2006, s. 91.

Solidarita je pojem ambivalentní, který se historicky vyvíjel a i dnes má různý obsah, jedná-li se o právo, ekonomii, politiku či o sociologii. Slovo je derivátem latinského slovesa *solidare*, což znamená zpevnit, ztuhit, resp. adjektiva *solidus*, tedy pevný, celistvý. Podle slovníku z roku 1933¹⁰ je solidarita vnímána jako souručenství a znamená nedílnost, shodnost, vzájemné ztotožnění se s jinými. Podle Akademického slovníku cizích slov (1993) solidarita značí jednak soudržnost, pospolitost, jednak vzájemnou podporu, svornost. Podobně i slovník Diderot (1999) solidaritu definuje jako soudržnost, pospolitost, různým způsobem projevenou spoluúčast.

V *právních systémech* se pojem solidarita používá v souvislosti s právní úpravou společných práv a společných závazků (latinsky *in solidus*), kdy dlužník je oprávněn plnit kterémukoli z více věřitelů (pasivní solidarita), nebo když je věřitel oprávněn domáhat se příslušného plnění na kterémkoli z více dlužníků (aktivní solidarita).¹¹

V *ekonomii* se zvláště solidarita vnímá jako *souručenství, znamená zájmovou nedílnost, shodnost, vzájemné ztotožňování se s jinými, ať už jde o jednotlivé osoby, stavy nebo i o státy. Zvláště důležité je prohlášení solidarity ve stycích zahraničních, poněvadž mezinárodně právně zavazuje* (Slovník národohospodářský, sociální a politický, 1933). Ve Velké ekonomické encyklopedii (Žák, 1999) heslo solidarita chybí.

V *politice* podle téhož Slovníku národohospodářského, sociálního a politického (1933) jde o parlamentní solidaritu, *kteřá se týká postupu koalovaných stran, zvláště tvoří-li vládu. Zvláště důležitá je solidarita kabinetní, která váže všechny členy vlády.*

Sociologové solidaritou rozumějí vzájemnost, pospolitost, dobrovolné usměrnění a podřízení vůli jednotlivých osob zájmu kolektivu těchto členů, zejména v bojích za zlepšení jeho hmotných podmínek (mzdových), též dobrovolná mravní i materiální podpora jedné korporace jiným organizačním útvarům ji přibližuje, zvláště v případech, že byly napadeny společné zájmy jinou, heterogenní korporací, zpravidla společensky a hospodářsky mohutnější.¹² Podle Malé české encyklopedie (1987) solidarita značí soudržnost, pospolitost, spoluúčast různého stupně a formy. Může mít formu projevené sympatie, morální podpory, ale i materiální pomoci, úzké spolupráce, kooperace. Podle Petruska je solidarita *vztah mezi navzájem rovnými, kteří dobrovolně kooperují, neboť je spojuje společný zájem, který mává často podobu boje proti společnému nepříteli; je opakem vztahu*

10 *Slovník národohospodářský, sociální a politický*, 1933, s. 455.

11 *Slovník českého práva*, 1995.

12 *Masarykův slovník naučný*, 1932.

*nadřizenosti a podřizenosti. Výrazným prokem mezilidské solidarity je silný emo-
tivní náboj; solidarita se zpravidla nerodí z pouhé racionální kalkulace, zároveň
však nemusí být protikladem egoismu.*¹³

Psychologové zdůrazňují soudržnost, pospolitost, skupinovou podporu morální a materiální, úzkou spolupráci.¹⁴

Jak tedy solidaritu *definovat pro potřeby této monografie?* Vyjděme z latinského významu ... jde o něco *pevného, celistvého*. V jednotlivých vzpomínaných slovnících se nejčastěji v definicích vyskytují slova pospolitost, vzájemnost, soudržnost. Jde tedy o relativně pevnou sociální strukturu, o soudržnou pospolitost lidí, založenou na vztazích vzájemnosti ať morální nebo materiální, s dominantní ideologií a politikou, které se její členové podřizují dobrovolně. Cílem bývá obrana, jsou-li napadeny společné zájmy jinou heterogenní pospolitostí, vzájemná podpora a pomoc v nouzi a realizace společných zájmů duchovních nebo materiálních.

Pro takto široce definovaný pojem jsou oborové definice jen parciální, účelové. Podobně i důraz ekonomů na zájmovou shodnost, nedílnost v podnikání (podílnictví, spoluvlastnictví, atd.), hospodářskou spolupráci či kooperaci, má povahu jen parciálního pojetí.

Takto pojatá solidarita není totožná s představami sociální demokracie o *sociální spravedlnosti* a je třeba ji odlišovat od pojmu *solidarizovat se* s někým, vyjádřit mu podporu a spojit s ním své zájmy i závazky, což má znaky humanitní. Solidarizovat se v tomto humanitárním smyslu neobsahuje základní charakteristiku solidarity, tj. vzájemnost. Je to jiný výraz pro humanitní transfer, který se zastírá moderním politickým žargonem.

Solidarita není totožná se *solidarismem*. Solidarismus byl myšlenkový směr v politice v 19. století jako protiváha k marxismu a jeho teorii třídního boje. Vznikl mezi socialisty ve Francii v době tzv. třetí republiky a měl zastánce i v řadách pravicových sociálních demokratů a křesťanských socialistů. Solidarismus zdůrazňoval především reformy stávající společnosti a byl sociálním programem katolické církve. Byla to reformní socialistická protiváha revolučnímu socialismu a byl levicovou (socialistickou) kritikou buržoazní koncepce *sociálního partnerství*, tj. partnerství kapitalistů a dělníků.¹⁵ Solidarismus inspiroval fašistický korporativismus. Solidarismus byl podle Engliše (1916) nejméně efektivní systém: *Chybí zde motivace jednotlivců k výkonům a produktivita práce zde stagnuje nebo klesá. Je to jen o jakémsi nedefinovaném systému přerozdělování v rámci daných společenských ekonomických struktur*. Ideologové solidarismu používali

13 Velký sociologický slovník, 1996.

14 Hartl, P. – Hartlová, H.: *Velký psychologický slovník*. Praha, Portál 2011.

15 Malá československá encyklopedie, 1987.

solidarismus k označení reformní alternativy k Marxově revoluční doktríně.¹⁶ Pojem solidarismus je připisován Saint-Simonovi¹⁷, který v duchu křesťanského *miluj bližního svého* odsuzoval *vykořisťování člověka člověkem* a doporučoval sociálně organizovat společnost, v níž by zůstalo zachováno soukromé vlastnictví a která by byla řízená vědci a průmyslníky. Jeho následovali Louis Blanc¹⁸ a další francouzští socialisté, kteří stavěli solidarismus proti Marxově doktríně revolučního komunismu. V tomto smyslu jej používala i revizionistická platforma v sociální demokracii (Eduard Bernstein¹⁹) i křesťanští demokraté v jejich družstevní alternativě. Solidarismus jako politická ideologie 19. století není ale předmětem této statě.

Formy solidarity. Solidarita, tedy pospolitost, soudržnost či vzájemnost, má různé formy, které můžeme dělit na:

1. Dobrovolnou, zpravidla spontánní solidaritu, která je založena na rovnoprávných vztazích, na vědomí sounáležitosti,²⁰ tomu odpovídá anglický termín „mutuality“ a francouzský „mutualité“, které pocházejí z latinského „mutualita“.²¹ Může být spontánní i organizovaná.
2. Povinná solidarita se vyznačuje povinnou a regulovanou vzájemností. Je veřejnou intervencí do soukromého světa občanů. Slovo intervence je také původem latinské a ve vazbě na soustavy nástrojů sociální politiky znamená (i) zásah, zákrok v něčí prospěch, (ii) úřední zásah do soukromých procesů s cílem vyrovnávat rozdíly, a (iii) násilné vměšování státu do vnitřních záležitostí sociálních systémů.²² Slovo regulace rovněž pochází z latiny. Znamená usměrňování činnosti soukromého sektoru státem nebo plánovitě ovlivňování a řízení společenských procesů.

V současné době má povinná solidarita charakter povinné občanské vzájemnosti, která je zajištěna garancí občanského práva a povinnou podporou či službou. Má zpravidla povahu sociálního pojištění nebo

16 Steinar, S.: The idea of solidarity in Europe, in *European Journal of Social Law*, No. 3, 2011, 156–176.

17 Hrabě Claude Henri Rouvroy de Saint-Simon (1760–1825) byl francouzský utopický socialista.

18 Louis Jean Joseph Charles Blanc (1811–1882) byl francouzský socialista, který volal po vytvoření pracovních družstev s cílem zajistit práci pro chudé obyvatele měst. Připisuje se mu heslo *Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb*, které používali komunisté.

19 Bernstein, Eduard, článek *Probleme des Sozialismus* (*Die Neue Zeit*), Berlin 1896, a kniha *Die Voraussetzungen des Marxismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*, Londýn 1899.

20 *Slovník jazyka českého*. Praha, Academia 2005.

21 *Akademický slovník cizích slov*, 1995.

22 *Akademický slovník cizích slov*, 1995.

zákonných nároků vůči obci nebo státnímu fondu či rozpočtu, financovaných ze všeobecných daní.

Také **humanitární činnost** může být

1. spontánní neboli dobrovolně organizovaná (spojení více zdrojů a úsilí lidí), nebo
2. veřejnou správou povinně organizovaná podpora nebo služba, která má charakter regionální nebo celospolečenský, financovaný z veřejných rozpočtů. Podpora znamená péči, pomoc, posilu, oporu či výpomoc, ale také dotace nebo subvence.²³ Služba znamená konání ve prospěch druhé osoby. Podporou usiluje veřejně organizovaná solidarita o zachování života občana v jeho přirozeném sociálním prostředí (politika rovných příležitostí), nebo o kompenzaci objektivních zdravotních a sociálních znevýhodnění v zájmu zachování důstojného lidského života. Není však vzájemná, dárce nemůže očekávat reciprocitu od obdarovaného.

1.2 Křesťanské kořeny evropské solidarity

Řím zanikl na svou dekadenci. Římstí autoři podali svědectví o duchovní prázdnotě římských vládnoucích vrstev, o frustraci a pocitech strachu a odcizení občanů. Zanikl na neschopnost ubránit se *rozkladu* zevnitř. Šířila se nevíra v pohanská božstva a odpor ke státnímu kultu císaře i k fyzické práci. Zároveň sílila potřeba v něco věřit, cítit sounáležitost s druhými. Na tyto potřeby odpovědělo křesťanství, které vzniklo jako vzpoura chudších vrstev v židovské Galileji a po ukřižování Ježíše Krista se velmi rychle rozšířilo mezi chudé v celém římském impériu.

Sociologové považují solidaritu za jednu ze základních společenských hodnot (Durkheim²⁴). Za základní hodnoty evropské civilizace se dnes obecně považují důstojnost, svoboda, právo, solidarita a participace²⁵ a právo na tyto základní hodnoty je povinností státu, nikoliv jeho dobrou vůlí. V tomto smyslu se také objevila tato lidská práva v politické deklaraci vlád – ve Všeobecné deklaraci lidských práv (OSN 1948). V tomto smyslu byla pojata v mezinárodněprávních úpravách, zejména v úmluvách či chartách Rady Ev-

23 *Slovník jazyka českého*. Praha, Academia 2005.

24 Durkheim, É.: *De la division du travail social*. Paris 1893.

25 Viz Listina základních práv Evropské Unie.

ropy (1950, 1961)²⁶, paktech OSN (1966, 1990, 2007)²⁷ a naposledy v Chartě a posléze Listině základních práv Evropské Unie (Nice 2000, Lisabon 2007²⁸). Jde o solidaritu svou povahou sociální. V tomto smyslu budeme pojem solidarita používat v této kapitole.

Termín *solidarita* pochází z latiny, kde *solidare* znamenalo *posílit, zpevnit, soustředit*. Angličané solidaritou míní *držet pohromadě, vzájemná závislost, společný zájem, pocity a aktivity*²⁹. Američané ji definují jako *společné zájmy, cíle a normy ve skupině*³⁰. Francouzi ji definují slovy *soudržnost, vzájemnost, různé způsoby společných zájmů a účasti*³¹. Čeští sociologové jej identifikují se *vztahy mezi rovnoprávními lidmi, kteří dobrovolně spolupracují, protože mají společné zájmy, často proti společnému nepříteli; solidarita je opakem hierarchie*³². Tak můžeme konstatovat, že klíčová slova ve většině definic solidarity jsou *pospolitost* ve smyslu *držet pohromadě*, tedy *soudržnost*, ve společnosti lidí, kteří mají *společné zájmy*, a *dohoda*, založená na rovnoprávnosti, tedy *vzájemnost*. Tak budeme definovat solidaritu v této monografii. Jde o soudržnost pospolitosti lidí se společnými zájmy, založenou na vzájemnosti.

Motorem solidarity je **motivace**. Motivace, z latinského *motivus*, jež je formou slovesa *moveo*, tedy pohyb, něco, co je hybatelem našeho chování.³³ Nakonečný vidí motivaci jako: ... *proces iniciovaný výchozím motivačním stavem, v jehož obsahu se odráží nějaký deficit ve fyzickém či sociálním bytí jedince a směřující k odstranění tohoto deficitu, které je prožíváno jako určitý druh uspokojení*.³⁴ Lidé jsou svými neuspokojenými sociálními potřebami motivováni k solidaritě, k soudržnosti a vzájemné ochraně, pomoci a podpoře.

V průběhu Francouzské revoluce se použil termín **bratrství**, kterým se vyjadřovala širší solidarita, tedy *držet pohromadě* v rámci určité společenské třídy občanů (revolucionářů), jiné než šlechta. Bratrství je tedy

26 *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (1950) a *European Social Charter* (1961).

27 *International Covenant on Civil and Political Rights* a *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966), *Convention on Rights of Children* (1989) a *Convention of the Rights of Disabled Persons* (2007).

28 Zprvu politická Charta (2000) byla pojata jako součást primárního práva EU tzv. lisabonskou smlouvou, 2007, a stala se tak závazným právním dokumentem.

29 Macintosh, E.: *The Concise Oxford Dictionary*. Oxford Press 1961.

30 *Webster's New College Dictionary*, Massachusetts, Merriam Company 1963.

31 Diderotova *Encyclopaedia*, české vydání *Všeobecná encyklopedie*.

32 *Velký sociologický slovník*. Praha, Univerzita Karlova, Vydavatelství Karolinum 1996, s. 1185–1186.

33 Hanuš, R.: *Motivace – motor našeho konání*, in http://fyzika.cz/skoly/ucitelske_listy/ul00_01/ul07/motivace.htm [citováno dne 20. března 2008].

34 Nakonečný, M.: *Motivace lidského chování*. Praha, Academia 1996.